

СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПОЗОВУ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

STRUCTURE OF AN ADMINISTRATIVE CLAIM: NORMATIVE AND LEGAL ANALYSIS

Маркін С.І.

к.ю.н., доцент, адвокат

У науковій статті здійснено комплексний нормативно-правовий аналіз структури адміністративного позову в межах чинного адміністративного процесуального законодавства України. Обґрунтовано доцільність виокремлення адміністративного позову як складного правового явища, що поєднує матеріально-правову та процесуально-правову природу, а також має внутрішню структурну визначеність. Акцент зроблено на необхідності розгляду адміністративного позову як конструкції, що складається з трьох основних елементів: підстави, предмета та змісту. Встановлено, що підстава охоплює юридичні факти, фактичні обставини та нормативні положення, які обґрунтовують позовні вимоги; предмет визначає матеріально-правову вимогу до відповідача – суб'єкта владних повноважень; зміст є процесуальним зверненням до суду з проханням про застосування певного способу захисту. Проведений аналіз свідчить, що таке тричленне бачення структури позову узгоджується з положеннями Кодексу адміністративного судочинства України та науковими підходами, які наголошують на важливості чіткого формулювання кожного з елементів для відкриття провадження, належного розгляду справи та винесення законного судового рішення. Висвітлено сучасну наукову дискусію щодо кількісного та змістового складу елементів позову, проаналізовано практичні наслідки їхнього визначення. Наголошено, що чітке структурування адміністративного позову є запорукою ефективного здійснення права на судовий захист та реалізації принципу верховенства права в адміністративному судочинстві.

Ключові слова: адміністративний позов, адміністративне судочинство, судовий захист, публічно-правові відносини, процесуальні засоби.

The scientific article provides a comprehensive normative and legal analysis of the structure of an administrative claim within the framework of the current administrative procedural legislation of Ukraine. The expediency of distinguishing an administrative claim as a complex legal phenomenon that combines a substantive and procedural nature, and also has an internal structural certainty, is substantiated. The emphasis is placed on the need to consider an administrative claim as a structure consisting of three main elements: grounds, subject and content. It is established that the grounds cover legal facts, factual circumstances and regulatory provisions that substantiate the claims; the subject determines the substantive and legal requirement to the defendant - the subject of authority; the content is a procedural appeal to the court with a request to apply a certain method of protection. The analysis shows that such a three-part vision of the structure of the claim is consistent with the provisions of the Code of Administrative Procedure of Ukraine and scientific approaches that emphasize the importance of a clear formulation of each of the elements for the initiation of proceedings, proper consideration of the case and the issuance of a lawful court decision. The current scientific discussion on the quantitative and substantive composition of the elements of the claim is highlighted, the practical consequences of their definition are analyzed. It is emphasized that a clear structuring of an administrative claim is the key to the effective exercise of the right to judicial protection and the implementation of the principle of the rule of law in administrative proceedings.

Key words: administrative claim, administrative proceedings, judicial protection, public-legal relations, procedural means.

Постановка проблеми. Необхідно акцентувати, що важливою складовою характеристики адміністративного позову є визначення його елементів, яке наразі залишається дискусійним питанням і не дістало достатньої уваги на сучасному етапі розвитку науки адміністративного процесуального права України. Виокремлення та уточнення елементів адміністративного позову є необхідним передусім для його індивідуалізації як юридичного явища, що має значення не лише з наукової, а й із практичної точки зору. Зазначене питання особливо актуальне у зв'язку з наявністю в статті 47 Кодексу адміністративного судочинства України низки процесуальних прав позивача, зокрема права змінювати предмет або підставу позову, а також змінювати розмір позовних вимог [1]. Згадані зміни можуть здійснюватися шляхом подання відповідної письмової заяви до закінчення підготовчого засідання або, якщо справа розглядається в порядку спрощеного провадження, не пізніше ніж за п'ять днів до першого судового засідання. Водночас важливе значення має також стаття 170 КАС України, яка передбачає правові наслідки у випадку подання адміністративного позову з елементами, тотожними тим, які вже були предметом розгляду справи по суті, що свідчить про те, що саме складові адміністративного позову визначають його юридичну унікальність та межі судового розгляду. Крім того, елементи адміністративного позову формують сутність позовної вимоги, саме ту юридичну конструкцію, на яку суд зобов'язаний дати відповідь у своєму рішенні. Тому підхід до дослідження елементів адміністративного позову має виходити не з абстрактних теоретичних міркувань, а з практичної доцільності та юридичного значення кожної зі складових. Саме такий функціональний підхід дозволяє чітко визначити, що повинно бути присутнім у позовній заяві для

того, щоб вона могла вважатися належною з огляду на вимоги КАС України.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика визначення структури адміністративного позову як елемента адміністративного судочинства неодноразово ставала об'єктом наукового інтересу в межах адміністративного процесуального права. Водночас питання саме структури адміністративного позову – у вузькому розумінні як нормативно визначеного комплексу елементів позовної вимоги – залишається недостатньо систематизованим у юридичній доктрині.

У своїх працях М. І. Поворознюк досліджує адміністративний позов як правовий засіб захисту прав особи, звертаючи увагу на внутрішню логіку його побудови: наявність підстави, предмета та обґрунтованого способу захисту. Д.В. Лученко виокремлює структуру позову через процесуальну форму, що повинна відповідати вимогам Кодексу адміністративного судочинства України. Ю. С. Педько акцентує увагу на зв'язку між змістом адміністративного позову та його здатністю формулювати правовий конфлікт у публічно-правовій сфері.

Окремі елементи структури – зокрема правова підстава позову, вимоги до способів захисту, зв'язок з публічним інтересом – розглядаються в роботах О. В. Закаленко, проте без комплексного аналізу з нормативно-правової позиції. Таким чином, незважаючи на наявність окремих досліджень, на сьогодні відсутня єдина усталена наукова позиція щодо системної характеристики структури адміністративного позову, її співвідношення з процесуальними нормами КАС України та значення кожного елемента у забезпеченні ефективного судового захисту.

Зазначене зумовлює необхідність комплексного нормативно-правового аналізу структури адміністративного

позову з метою усунення термінологічної та доктринальної невизначеності у сфері адміністративного судочинства.

Отже, за відсутності усталеної наукової позиції щодо структури адміністративного позову особливої актуальності набуває необхідність дослідження саме тих його елементів, які мають прикладне значення – передусім у контексті відкриття провадження у справі, внесення змін до позовних вимог, визначення тотожності позовів, а також при формулюванні та ухваленні судового рішення.

Метою наукової статті є висвітлення підходів до встановлення структури адміністративного позову.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових підходів засвідчує, що на сьогодні в юридичній науці відсутня єдність щодо кількісного складу елементів адміністративного позову. Дискусійним залишається питання, чи має така структура двоелементний характер (предмет і підстава позову), чи ж є триелементною (з додаванням змісту як окремого, самостійного елемента). Вивчення спеціалізованої літератури свідчить, що більшість учених-адміністративістів одностайно визнають предмет і підставу адміністративного позову як його обов'язкові складові. Натомість існують розбіжності в оцінках того, чи слід зміст вважати окремим елементом, а чи він лише похідний або допоміжний щодо предмета і підстави. Така відсутність наукового консенсусу актуалізує потребу в подальшому теоретичному обґрунтуванні структури адміністративного позову з урахуванням не лише доктринальних позицій, але й практичних вимог адміністративного судочинства, що безпосередньо впливають на якість, ефективність і справедливості розгляду адміністративних справ.

В межах цієї статті обстоюється підхід до розуміння трьохелементної структури адміністративного позову, до складу якої відносяться: підстави ініціювання провадження, предмет позову та зміст позову.

Варто зазначити, що нормативне тлумачення підстави адміністративного позову як його структурного елемента закріплюється у п. 4 ч. 5 ст. 160 КАС України, де вона тлумачиться як певна життєва обставина, що обґрунтовує позовні вимоги [1].

Варто навести підходи, в межах яких підстави подання адміністративного позову необхідно поділяти на юридичні (певна сукупність правових норм) та фактичні (сукупність життєвих обставин) [2, с. 259; 3, с. 81; 4, с. 143-145; 5].

Протилежним є тлумачення підстави адміністративного позову лише як певної сукупності юридичних фактів, що зокрема, наводиться у публікаціях Д.В. Лученко [6, с. 96], І.О. Каргузової [7, с. 97-98], В.Б. Авер'янова [8, с. 188], О.В. Закаленко [9, с. 101-103] та ін..

У дослідженнях Е. Ф. Демського зазначено, що підставою адміністративного позову є не лише юридичні факти, на яких позивач обґрунтовує свої вимоги до відповідача, але й відповідні нормативно-правові підстави, тобто норми права, які підтверджують наявність порушення. Крім того, важливу роль у структурі підстави відіграють так звані доказові факти — фактичні обставини, підтверджені доказами, що дозволяють зробити висновки про наявність чи відсутність порушених прав, свобод або законних інтересів. Таким чином, підстава позову, за Е.Ф. Демським, є багатоконпонентним утворенням, яке складається із фактичного (юридичні й доказові факти) та правового (нормативного) елементів, які разом формують обґрунтування позовної вимоги. Такий підхід розширює традиційне уявлення про підставу позову та дозволяє глибше осмислити її роль у процесі доведення та формування меж судового розгляду [10, с. 297-300]. Подібний підхід підтримано в національній судовій практиці [11, с. 296-297].

Таким чином, підстава адміністративного позову полягає в тих обставинах, які підтверджують факт порушення оскаржуваними рішеннями, діями чи бездіяльністю відповідача (суб'єкта владних повноважень) безпосередньо

прав, свобод або законних інтересів позивача в межах публічно-правових відносин. Йдеться не про будь-які обставини, а виключно про юридичні факти матеріально-правового характеру, визначені нормами матеріального права, що регулюють відповідні спірні правовідносини. Такі юридичні факти повинні не лише обґрунтовувати позовні вимоги, а й вказувати на правову природу відносин, з яких виник спір, і розкривати юридичне становище сторін у межах цього спору. Адже рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, на які посиляється позивач, повинні мати правове значення, тобто бути такими, що створюють, змінюють або припиняють публічно-правові відносини, і тим самим безпосередньо впливають на правовий статус позивача. Інакше кажучи, юридичні факти, що лежать в основі адміністративного позову, повинні засвідчувати наявність між сторонами публічно-правових відносин, які внаслідок втручання відповідача стали спірними. Саме це надає позивачу підстави для реалізації свого права на звернення до адміністративного суду з метою ініціювати судовий розгляд справи.

Таким чином, з урахуванням проведеного аналізу, вважаємо, що підставою адміністративного позову є обґрунтування позивачем факту порушення його суб'єктивних прав, свобод або законних інтересів у публічно-правових відносинах із суб'єктом владних повноважень у результаті прийняття цим суб'єктом рішень, вчинення дій або допущення бездіяльності при здійсненні публічно-владних управлінських функцій.

Зокрема, у справі № 420/5461/24 підставою для подання адміністративного позову стало порушення Головним управлінням Пенсійного фонду України у Львівській області, Головного управління Пенсійного фонду України в Одеській області прав ОСОБИ_1, що виникло внаслідок відповідного ухваленого рішення, та спричинило висунення зобов'язання повторно розглянути заяву та зарахувати періоди роботи [12].

З огляду на викладене, вважаємо, що підстава адміністративного позову має надзвичайно важливе практичне значення в контексті ефективного здійснення адміністративного судочинства. Її правильне формулювання є ключовим для кількох процесуальних аспектів. По-перше, чітке зазначення підстави є необхідною умовою для встановлення тотожності позовних заяв, що має вирішальне значення у випадках повторного звернення до суду. По-друге, це важливо для захисту інтересів відповідача – суб'єкта владних повноважень, оскільки саме підстава позову визначає зміст обвинувачення проти нього та межі судового розгляду. По-третє, можливість зміни підстави позову є правом позивача, реалізація якого прямо залежить від того, наскільки чітко й юридично грамотно була сформульована початкова підстава. І, нарешті, підстава позову прямо впливає на визначення предмета доказування в адміністративній справі, тобто тих фактичних обставин, які мають бути підтверджені сторонами для належного вирішення спору по суті.

Отже, правильне та обґрунтоване визначення підстави адміністративного позову є необхідною умовою як для дотримання процесуальних гарантій сторін, так і для забезпечення справедливого, об'єктивного та повного розгляду адміністративної справи.

Охарактеризуємо наступний структурний елемент адміністративного позову – його предмет, тлумачення якого в правовій літературі є неоднозначним. Така різноманітність підходів пояснюється, передусім, різними науковими позиціями щодо самого поняття адміністративного позову, його сутності, структури та функціонального призначення в адміністративному судочинстві. Одні науковці ототожнюють предмет адміністративного позову з позовною вимогою, тобто з тим результатом, якого позивач прагне досягти шляхом судового розгляду: наприклад, визнання рішення протиправним, скасування акту,

зобов'язання відповідача вчинити певні дії тощо. Інші ж розглядають предмет ширше як об'єкт судового захисту, тобто матеріальне благо чи інтерес, на захист якого спрямовано позов (право, свобода, законний інтерес). Існує також підхід, за яким предмет адміністративного позову ототожнюється з юридичною дією суду, на вчинення якої спрямоване звернення позивача, тобто, з тими повноваженнями, реалізацію яких просить забезпечити заявник (наприклад, скасування, визнання, зобов'язання, заборона тощо).

Усі ці підходи свідчать про складність і багатовимірність категорії «предмет адміністративного позову». Саме тому в юридичній науці досі не вироблено єдиного підходу до його визначення, а різні тлумачення нерідко зумовлюють різні процесуальні наслідки на практиці [13, с. 162; 14, с. 187].

Предметом адміністративного позову є матеріально-правові вимоги позивача до відповідача, які формулюються у зв'язку з порушенням його прав, свобод або законних інтересів у сфері публічно-правових відносин і стосовно яких адміністративний суд має ухвалити судові рішення (постанову), яким вирішується спір по суті. Інакше кажучи, предмет позову – це те, чого саме позивач вимагає від суду: скасувати акт, визнати дії або бездіяльність незаконними, зобов'язати відповідача вчинити певні дії тощо. Саме ці вимоги визначають межі судового розгляду й обсяг судового втручання у публічно-правовий спір. Таким чином, предмет адміністративного позову – це не просто бажаний результат звернення до суду, а конкретизована в юридичній формі вимога матеріально-правового характеру, яка безпосередньо підлягає оцінці судом і стає об'єктом судового рішення [9, с. 102]. О. С. Духневич пропонує дещо інше, розширене розуміння предмета адміністративного позову. На його думку, предметом позову є правова вимога громадянина, що заявляється через адміністративний суд до органу виконавчої влади (чи іншого суб'єкта владних повноважень) з метою усунення порушення його суб'єктивних публічних прав і законних інтересів. У такому підході акцент робиться не лише на формальній позовній вимозі як юридичній конструкції, а й на її змісті та меті – тобто відновленні порушеного правового становища особи у сфері публічно-правових відносин. Така позиція підкреслює, що предмет позову не є самодостатньою процесуальною формулою, а виступає вираженням конкретного публічного інтересу чи права, які особа намагається захистити за допомогою суду. Таким чином, у підході О. С. Духневича предмет адміністративного позову розглядається як засіб юридичного впливу на владний суб'єкт, спрямований на відновлення публічної правомірності та забезпечення реалізації конституційного права громадянина на судовий захист [15, с. 111-113].

Отже, таке тлумачення предмета адміністративного позову цілком узгоджується з підходами тих науковців, які розглядають адміністративний позов як цілісне правове явище, що поєднує в собі нерозривну єдність процесуально-правової та матеріально-правової сторін. У цьому контексті предмет позову виступає матеріально-правовим ядром адміністративного позову, яке виражається у вимогах позивача, що ґрунтуються на юридичних фактах і нормах матеріального права, тоді як сам позов – це процесуальна форма, через яку ці вимоги реалізуються у судовому порядку. Такий підхід підкреслює, що позов не можна зводити виключно до процесуального звернення до суду чи суто матеріальної вимоги, лише в поєднанні цих двох компонентів формується повноцінний інструмент захисту прав у сфері публічно-правових відносин. Відповідно, предмет адміністративного позову набуває значення не лише як елемент структури позову, а й як ключова складова, що визначає зміст і межі судового захисту, його обґрунтованість і кінцеву мету.

Однак при цьому необхідно акцентувати, що в нормах КАС України прямо не відображено вичерпної характеристики встановлення змісту предмета адміністративного позову: лише наводиться, що у позовній заяві має бути описано зміст позовних вимог до відповідача, або до кожного відповідача, якщо подається колективний позов (ст. 160) [1].

Зміст позовних вимог, що може бути відображений у предметі адміністративного позову, визначається характером спірних публічно-правових відносин, з яких випливає конкретна матеріально-правова вимога позивача до відповідача (суб'єкта владних повноважень). Саме з такою вимогою позивач звертається до адміністративного суду з метою захисту свого порушеного права. При цьому зазначена вимога повинна мати матеріально-правовий характер, тобто можливість її пред'явлення має бути передбачена нормами матеріального права, а сама справа відповідно до частини 1 статті 19 КАС України, що має підпадати під юрисдикцію адміністративних судів, як така, що виникла у сфері публічно-правових відносин. Отже, є всі підстави стверджувати, що у предметі адміністративного позову, відповідно до пункту 4 частини 5 статті 160 КАС України, формулюються позовні вимоги позивача до суб'єкта владних повноважень із конкретним зазначенням способу судового захисту порушених прав, свобод чи законних інтересів. Ці способи мають відповідати положенням частини 1 статті 5 КАС України та узгоджуватися з фактичними обставинами публічно-правового спору. З урахуванням наведеного вважаємо, що визначальною ознакою предмета адміністративного позову, відповідно до змісту частини 1 статті 5 КАС України, є юридична значимість оскаржуваного рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень для конкретного громадянина. Тобто, позов має стосуватися саме такого владного втручання, яке прямо впливає на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків особи у сфері публічно-правових відносин. Інакше кажучи, адміністративне судочинство передбачає можливість оскарження лише таких рішень, дій чи бездіяльності, які безпосередньо зачіпають права, свободи чи законні інтереси позивача.

У цьому контексті варто наголосити, що предмет адміністративного позову завжди нерозривно пов'язаний зі спірними публічно-правовими відносинами, які виникають між позивачем та відповідачем – суб'єктом владних повноважень. Цей предмет виражається в матеріально-правовій вимозі позивача, що повинна бути сформульована чітко, зрозуміло й відповідно до вимог частини 1 статті 5 КАС України. Вимога стосується усунення порушення, яке виникло внаслідок реалізації відповідачем своїх публічно-владних управлінських повноважень і яке безпосередньо зачіпало права, свободи або законні інтереси позивача в публічно-правовій сфері. Зазначена вимога подається до суду першої інстанції в установленому процесуальному порядку. Виходячи з цього, матеріально-правові вимоги, що становлять зміст предмета адміністративного позову, завжди повинні бути обумовлені необхідністю захисту особисто порушених прав чи інтересів у межах публічно-правових відносин. Вони не можуть бути абстрактними чи спрямованими на захист загального чи чужого інтересу – йдеться саме про індивідуалізоване порушення, яке має бути усунуте судовим рішенням. Отже, предмет адміністративного позову – це матеріально-правова вимога позивача до відповідача (суб'єкта владних повноважень), яка стосується усунення факту порушення його прав, свобод або законних інтересів, допущеного в межах виконання владних повноважень. Зазначена вимога має бути сформульована згідно з положеннями частини 1 статті 5 КАС України та становить ту частину позову, щодо якої суд зобов'язаний ухвалити рішення, яким вирішуються позовні вимоги по суті.

Третім структурним елементом адміністративного позову є його зміст [4, с. 143-145; 9, с. 35-38; 16, с. 221-224].

У сучасній науковій літературі існують різні підходи до тлумачення змісту як елемента адміністративного позову, що зумовлює продовження дискусії щодо доцільності його виокремлення як самостійної складової структури позову. Зокрема, на підтримку ідеї виділення змісту адміністративного позову як окремого елемента, низка дослідників обґрунтовує, що під змістом слід розуміти процесуально-правове звернення позивача до адміністративного суду з проханням задовольнити його вимоги до відповідача. Інакше кажучи, зміст позову полягає в формулюванні юридичної (правової) вимоги позивача до суду, наприклад: «визнати рішення протиправним», «зобов'язати суб'єкта владних повноважень вчинити певні дії» тощо. Такий підхід дає змогу відмежувати зміст позову від його предмета, що стосується вимоги до відповідача як суб'єкта владних повноважень, та від підстави, яка обґрунтовує факт порушення права. У цьому сенсі зміст адміністративного позову – це формальне викладення позовних вимог у процесуальному аспекті, спрямоване безпосередньо до суду як органу, уповноваженого розглядати й вирішувати адміністративні спори. Отже, згідно з таким трактуванням, зміст адміністративного позову – це прохання (клопотання) до адміністративного суду про застосування передбаченого законом способу судового захисту, що виступає виразом волевиявлення позивача та запускає механізм реалізації його права на судовий захист [3, с. 81-83; 11, с. 294 та ін.].

Зміст позову відображається через конкретний спосіб судового захисту порушених прав, свобод чи законних інтересів особи. Саме реалізації цього способу захисту позивач і прагне, звертаючись до адміністративного суду. Інакше кажучи, зміст адміністративного позову, у розумінні зазначених авторів, це форма волевиявлення позивача, яка відображає те, якого саме рішення або дій суду він очікує. Наприклад: визнати акт незаконним, скасувати рішення, зобов'язати суб'єкта владних повноважень вчинити певні дії, заборонити вчинення певних дій тощо. Таким чином, зміст позову зосереджується на процесуальному проханні до суду застосувати конкретний засіб захисту, передбачений законодавством (зокрема, частиною 1 статті 5 КАС України), а не просто на описі обставин чи вимог до відповідача. Такий підхід чітко розмежовує елементи позову – підставу, предмет та зміст, – і дозволяє більш структуровано формулювати позовну заяву як документ процесуального значення [3, с. 262; 8, с. 188; 6, с. 102].

Таким чином, хоча адміністративна процесуальна наука вже має суттєві напрацювання щодо структури адміністративного позову, питання виділення змісту як окремого елемента позову залишається дискусійним. Єдності серед науковців з цього приводу наразі не досягнуто, що свідчить про складність і багатогранність досліджуваного явища. На наш погляд, виокремлення змісту адміністративного позову як його самостійного елемента є обґрунтованим і доцільним, адже воно має чітке практичне значення. У межах адміністративного позову мають бути сформульовані дві взаємопов'язані, але відмінні за спрямованістю вимоги: вимога до адміністративного суду, тобто прохання застосувати певний спосіб судового захисту, передбачений КАС України, з метою відновлення порушених прав, свобод чи законних інтересів; вимога до відповідача (суб'єкта владних повноважень), яка стосується конкретного владного рішення, дії чи бездіяльності, що стали причиною публічно-правового спору. Таким чином, зміст адміністративного позову, як процесуально спрямоване звернення до суду, не зливається ані з його предметом, ані з підставою, а виконує окрему функцію, що формалізує волевиявлення позивача щодо бажаного способу судового втручання. Таке розмежування дозволяє точніше визначати обсяг судового розгляду, обґрунтованість позовних вимог та забезпечити належний рівень процесуальної визначеності.

Висновок. Структура адміністративного позову потребує системного осмислення через призму нормативно-правових положень і практичної доцільності. Під час дослідження було з'ясовано, що ефективне застосування інституту адміністративного позову можливе лише за умови чіткого розмежування та правильного формулювання його елементів – підстави, предмета та змісту. Такий триелементний підхід відповідає як доктринальним підходам, так і вимогам Кодексу адміністративного судочинства України. У межах цього підходу підстава позову охоплює юридичні та фактичні обставини спору, предмет – матеріально-правову вимогу до відповідача, а зміст – звернення до суду із зазначенням способу захисту. Такий розподіл забезпечує належний рівень юридичної визначеності, дозволяє точно встановити межі судового розгляду та запобігає маніпуляціям із процесуальними правами. Наявність чіткої, нормативно обґрунтованої структури позову є передумовою якості судового захисту та гарантією справедливого розгляду адміністративної справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
2. Карзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України: навч. посібник. Київ: Прецедент, 2007. 531 с.
3. Основи адміністративного судочинства в Україні / за заг. ред. Н. С. Александрової, Р. О. Куйбіди. Київ: Конус Ю, 2006. 256 с.
4. Адміністративне судочинство: підручник / за заг. ред. Т. О. Коломощ. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Істина, 2011. 304 с.
5. Легеза Ю. О. Свобода та розумність як правові цінності сучасного цифрового європейського суспільства. *Law. State. Technology*. 2024. №3. С. 9–13
6. Лученко Д. В. Адміністративний позов як процесуальна форма захисту прав фізичних і юридичних осіб в адміністративному судочинстві. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4. С. 90–98.
7. Картузова І. О. Поняття, елементи та види адміністративного позову. *Юридичний вісник*. 2013. № 3. С. 94–100.
8. Адміністративне судочинство України: підручник / О. М. Пасенюк (кер. авт. кол.), О. Н. Панченко, В. Б. Авер'янов та ін.; за заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 672 с.
9. Закаленко О. В. Позов в адміністративному судочинстві: теорія, правове регулювання, практика: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 200 с.
10. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
11. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / за заг. ред. І. Х. Темкіжева (кер. авт. кол.). 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 720 с.
12. Рішення Одеського окружного адміністративного суду у справі № 420/5461/24 від 21 червня 2024 року. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119904564>
13. Стефанюк В. С. Судовий адміністративний процес: монографія. Харків: Фірма «Консум», 2003. 464 с.
14. Адміністративно-процесуальне право України: підручник / за ред. О. В. Кузьменко. Київ: Атіка, 2008. 416 с.
15. Духневич О. С. Проведення щодо оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування: дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2012. 222 с.
16. Лученко Д. В. Інститут оскарження в адміністративному праві: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2017. 441 с.